

Мр Звездан ФОЛИЋ*

СКИДАЊЕ ЗАРА И ФЕРЕЦЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1947-1953.

Покривање жена у исламу

Разлика између жене и мушкарца одвајкада је представљала извор фасцинације готово свих религијских традиција. У многим племенским и древним религијама, жене су због својих светих и симболичких вриједности, често имале улогу значајних ритуалних чинодејственика, шамана и видовњака. Највеће и најуспјешније свјетске религије су, међутим, прилично користиле исте те вриједности да би искључиле жене из више важних области вјерског живота и тиме рационализовале њихову практичну потчињеност мушкарцима. Разлози ове трансформације су комплексни, али је евидентно да се у најпробитачнијим монотеистичким традицијама од жена, по правилу, очекивало да имају религијску и друштвену ролу која је другоразредна у односу на мушкарца.¹

Треба имати на уму, да се у раним етапама појединих религија битно побољшао положај жена у поређењу с њиховом позицијом у паганском раздобљу. Конкретно, Мухамедово откровење је дјелотворно поправило статус жена, постављајући нова ограничења разводу и полигамији, захтијевајући од мужева да издржавају своје жене и доносећи женама право да наслеђују и да задрже контролу над својим миразом. У првим вјековима ислама, жене су, и поред поука Курана,² имале истакнутог учешћа у државном, културном, па чак и у војном животу ране муслиманске заједнице.³

Мање-више сношљива релација међу половима нагло је почела

---

* Аутор је асистент у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Опширније о томе, Енциклопедија живих религија, Београд 1992, 813-816.

² Куран је на основу суре 4:34 проповједао: "Мушкарци воде бригу о женама зато што је Алах дао предност једнима над другима и зато што они троше иметке своје". - *Куран с преводом*, превео Бесим Коркут, Сарајево 1984, 83.

³ Филип Хити, *Историја Арапа од најстаријих времена до данас*, Сарајево 1988, 307-308.

да се мијења крајем десетог вијека којег, поред слабљења абасидског халифата, карактеришу прекомјерни конкубинати и одавање раскошном начину живљења. Кривица за неморал у друштву углавном је приписивана жени која је сматрана оличењем лукавства и ризницом свих приземних осјећања и недостојних мисли. Положај жена пада на најнижи ниво, па је, за вријеме Бувејхида, систем строгог одвајања и апсолутна подјела полова постао општа појава.⁴

Овакав социјални миље доводи и до промјена у начину облачења жена, а сем тога, и Куран је захтијевао чедност у облику покривања женине унутрашње одјеће и накита на јавним мјестима. Временом, а под притиском локалних обичаја, таква су учења навођена како би се оправдале намјере да жене на јавним мјестима буду покривене од главе до пете, најчешће заром,⁵ или ферецом.⁶ Упориште овог обичаја можемо наћи у Курану, односно у веома растегљивом тумачењу појединих његових суре.⁷ Интересантно да овај обичај није егзистирао код бројне муслиманске популације у југоисточној Азији, иако је она слиједила сва основна исламска вјеровања својствена муслиманима широм свијета.⁸ Наука на овај парадокс још није дала прецизан одговор, па би за истраживача савремене историје било врло смјело евентуално упуштање у подробнију анализу. Једно је ипак уочљиво - покривање жена у исламу чврсто је скопчано са социјалним приликама одређеног подручја на којем је никао овај обичај.

У зони тзв. "периферног ислама", како поједини оријенталисти називају Балкан, зар и фереца такође постају обавезујућа "мода" муслиманки још од њиховог пубертетског узраста. Уведено због умањења опасности од физичке привлачности и заштите слѣдбеница вјере од евентуалних увреда, такво облачење доводи муслиманку на најнижу скалу социјалне мобилности. Она је искључена из практично свих јавних

⁴ Исто.

⁵ *Зар* је женски завитак у коме су муслиманке замотане и покривене излазиле на јавна мјеста. Неки погрешно зар називају ферецом. Зар се кроји од штофа или свиле, а фереца само од чохе. - Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1989, 647.

⁶ *Фереца* је врста женског огртача, мантила од црне или модре чохе, којег су муслиманке облачиле приликом напуштања својих авлија. Уз ферецу се још ставља јашмак и чембер, а приликом даљег путовања или јахања на коњу, умјесто јашмака ставља се печка. *Јашмак* је копрена од бјелог муслина којом су се подобраћивале муслиманке које су носиле ферецу. *Чембер* је марама од финог бијелог платна којом муслиманке које носе ферецу покривају главу. Најприје се јашмаком повеже врат и доњи дио лица до очију, а затим се чембером покрије глава и чело до очију, тако да само очи остају слободне, непокривене. *Печка* је комад црног танког платна којом су муслиманке покривале лице кад излазе на улицу у фереци или зару. - Абдулах Шкаљић, н. дј., 279.

⁷ У том погледу најсугестивније су суре 24: 31 и 33: 53. Дио прве суре гласи: "А реци вјерницима нека оборе погледе своје и нека воде бригу о стидним мјестима својим, и нека не дозволе да се од украса њихових види ишта осим онога што је ионако спољашње, и нека вела своја спусте на груди своје"; "А ако од њих (жена - прим. З. Ф.) нешто тражите, тражите то од њих иза застора. То је чистије и за ваша и за њихова срца". - *Куран с његовим преводом...*, 352, 424.

⁸ *Енциклопедија живих религија...*, 311.

послова, па су - подизање дјече, старање око чланова породице и рад у кући, скоро једини и дозвољени облици њене ангажованости.⁹

Тек је двадесети вијек почео да кида традиционална исламска ограничења за жене. Она бивају подвргнута оштрој критици, највише под утицајем западних световних вриједности. Талас еманципације прво је заплуснуо Египат. Благодарећи слободоумним реформаторима Цаману Афганију, Мухамеду Абдуху и Касиму Амину, Египћанке су почетком овог вијека одбациле зар и ферецу.¹⁰ Затим је, Кемал Ататурк, творац модерне турске државе, легализовао права жена и мушкараца и омогућио љепшем полу партиципацију у политичком животу. Како су ове промјене изазвале религијске противударе, турски парламент је 1935. донио Закон о скидању зара и фереце. Ататуркове световне реформе позитивно су одјекнуле и код албанских власти, те су оне 1937. забраниле исламско покривање жена.¹¹

Поменути догађаји мимоишли су простор Краљевине Југославије, односно бројну муслиманску популацију у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Косову и Метохији. Постојало је више узрока ове затворености, а превасходно су доминантни политички и социјални оквир у којем су живјели муслимани¹² у периоду 1918-1941. Најкраће, логика тронационалног устројства прве југословенске државе није остављала муслиманском живљу југословенског и албанског етничког поријекла нимало простора да изрази и институционализује осјећања власти те самосвојности сем на чисто вјерском плану. Ово се дакако рефлектовало и на њихов социјални статус, па је углавном ријеч о популацији нижег и средњег економског и општег друштвеног положаја, сачињеној по највише од земљорадника, занатлија и ситних трговаца, коју чак и благонаклони муслимански извори описују као инертну и конзервативну.¹³

Наведена констелација, када је у питању социјални живот, најмање је погодовала жени - муслиманки. Она је и даље остајала заточеник старих обичаја са обиљежјима обавезности, одговорности и санкција свог најближег окружења. Мимо тога, исламско покривање жена, остављало је, нарочито у културно-образовној сфери, катастрофалне посљедице.¹⁴ Мање је познато да су поједини великодостојници Ислам-

⁹ Ваља навести да муслиманка на селу није увијек облачила зар и ферецу приликом напуштања свог дворишта. Али, "толерантна" одступања су омогућавана само у случају обављања пољопривредних послова. Ова пракса је на јужнословенским просторима била најприсутнија у Херцеговини. Види: Сулејман Шехагић, *Поријекло и карактер покривања лица*, Побједа, лист Народног фронта Црне Горе, бр. 47, 26. VII 1947.

¹⁰ Филип Хити, н. дј., 676-677.

¹¹ *Енциклопедија живих религија...*, 301, 550.

¹² Иако је тек 1971. године призната индивидуалност Муслиманима југословенског етничког поријекла, у овом тексту смо се трудили да поштујемо дистинкцију између појма муслиман који означава вјерску припадност, од оног који индицира њихово национално одређење.

¹³ Дарко Танасковић, *Ислам на Балкану; Енциклопедија живих религија...*, 300-308.

¹⁴ Колико је овакво стање репродуковало аналфабетизам апроксимативно говоре подаци из 1931. Процент неписменог женског становништва у шест срезова Црне Горе, гдје је живјело бројно муслиманско становништво, био је следећи: барски -

ске вјерске заједнице били једни од најупорнијих противника ондашњег статуса муслиманки. Међу њима је посебно предњачио реис еф. Џемалудин Чаушевић који је на конгресу муслиманских интелектуалаца, одржаном 6. и 7. септембра 1928. у Сарајеву, акцентирао сљедеће: "Највећи учењаци и коментатори Курана утврдили су да у Курану има 750 ајета¹⁵ који упућују људе на просвјету и знаност. По куранским прописима исламска заједница је дужна да омогући својим члановима да науче сваки изум, сваки занат, па да се тако омогући опстанак и напредак цијелој заједници".¹⁶ Потом је неувјено изјавио, да ислам не прописује, сем пристојног одијевања, никакву нарочиту ношњу својим вјерницима и стога су зар и фереца сувишни "модни детаљи". Када је реисово излагање продрло у јавност, изазвало је праву буру негодовања код већине муслиманских политичара и свештеника који су, ради личних интереса и фаталистичких схватања, уливали својим поданицима латентни страх од свега новог и непознатог. Овome се придружује и уредништво тузланског гласила "Хикмет" које просипа потоке мастила како би у зачетку спријечило реисове тенденције.¹⁷ Оне су тако, осим скретања пажње јавног мњења на незавидан положај муслиманки, у пракси прошле са мање него симболичним ефектима.

Очигледно, највећи дио муслиманске елите није желио да иоле окрњи укоријењени традиционализам којег је третирао једним од темеља свог опстанка у оновременом југословенском контексту. Власт је, на другој страни, настојала да преко уважавања вјерских осјећања и одређених традиција задовољи муслимане и тиме их и даље задржи у стању пожељне летаргије. За судбину муслиманке мало је ко марио. Она је стога, са зебњом и надом очекивала да свану бољи и ведрији дани.

Муслимани и преображај друштвеног живота

Ради цјеловитијег поимања наше проблематике неопходно је указати на неколико фундаменталних чинилаца који су детерминисали социјалну стварност Југославије, па наравно и Црне Горе са неким њеним специфичностима, након ослобођења 1945. године. Незаобилазна маркација од које ваља полазити јесте корјенита револуција која је захватила структуру државне власти, продукционе односе и све сфере друштвеног живота. Ова чињеница је резултат оружане побједи револуционарних и патриотских снага које је током рата 1941-1945. предводила Комunistичка партија Југославије. Она је успјела да на равни антифашистичке борбе и на програму социјалне правде и националне равноправ-

80,2; подгорички - 80,9; андријевачки - 85,0; берански - 87,3; пљеваљски - 87,8 и бјелополски - 89,2. Извор података: *Дефинитивни резултати пописа сјановништва од 31. марта 1931.*, књига III, *Присуйно сјановништво по иисменостии и сјаростии*, Београд 1938, 120-125.

¹⁵ Ајети су "редови" или кратки стихови у поглављима или сурама Курана. Света књига муслимана садржи 114 сура и 6.236 ајета. - Филип Хати, н. дј., 125-128.

¹⁶ Гласник, лист Врховног исламског старјешинства у Федеративној Народној Републици Југославији, бр. 8-10, 1950, 299-301.

¹⁷ Исто.

ности у новој Југославији организује широк покрет у коме су учествовали припадници свих народа и народности, као и свих социјалних слојева југословенског друштва. Будући да је КПЈ организовала тај покрет, у коме је удахнула своју идејну и политичку визију, апсолутна оружана пobjеда НОП-а је значила да су КПЈ била широм отворена врата да државно уређење и друштвене односе у послеријатном раздобљу моделира у складу са својим револуционарним програмом.¹⁸

Реализација револуционарног преображаја друштвеног живота изискивала је од чланова КПЈ много мудрости и тактичности у раду са претежно непросвијетеним становништвом код кога је требало улити повјерење у добре намјере и сврховитост потеза нове власти. У том погледу, црногорски комунисти нијесу имали много главобоља јер су уживали огроман ауторитет код свог народа.¹⁹

Међутим, оног тренутка када је власт настојала материјализовати своје виталне интересе из домена културне и привредне политике, искрсле су и прве тешкоће. Изградња социјализма је, наиме, имплицирала укључивање безмало свог људског потенцијала које, дакако, није могло мимоићи ни женску популацију исламске вјероисповијести. Како се радило о веома сложеном питању, црногорско државно и партијско руководство је било свјесно да би његово неповољно или административно рјешавање изазвало нежељене реперкусије које би могле угрозити успостављање стабилних међунационалних и међувјерских релација.

У стицању повјерења код муслиманске популације, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору је, сасвим логично, рачунао на дјелотворност својих трансмисија оличених у Народном фронту и Антифашистичком фронту жена. Активисткиње ових организација су преко многобројних конференција покушавале и дијелом успијевале да убиједу Муслиманке у прогресивне тековине новог друштва.²⁰ Сам факат да су многе Муслиманке учествовале на конференцијама АФЖ-а у Бару, Улцињу, Бијелом

¹⁸ Конституисање власти и друштвене трансформације у Црној Гори и Југославији послје Другог свјетског рата, привлачили су интересовање многих наших историчара. О томе су, поред осталих, писали: Бранислав Ковачевић, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952*, Титоград 1986; Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Титоград 1987; Бранко Петрановић, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за вријеме обнове*, Београд 1969; Ђоко Трипковић, *Прилике у Југославији и Велика Британија 1945-1948*, Београд 1990; Марија Обрадовић, *"Народна демократија" у Југославији 1945-1952*, Београд 1995.

¹⁹ Упркос тешке економске ситуације у Црној Гори 1945, ПК КПЈ за Црну Гору је процјенивао да народ ниједног тренутка не губи повјерење у нову власт. - Архив Историјског института Подгорица (у даљем тексту АИИП), фонд Централног комитета КП Црне Горе (несређена грађа), Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору - ЦК КПЈ, 12. јул 1945.

Наведена констатација, на основу извјештаја Цона Хеникера Мејдера, другог секретара британске амбасе у Београду, дјелује још увјерљивије. Наиме, Мејдер је приликом обиласка Црне Горе октобра 1945, примјетио "да црногорска власт ужива опште расположење народа". Цитирано према - Ђоко Трипковић, н. дј., 120.

²⁰ АИИП, фонд Главног одбора Народног фронта Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају Народног фронта на жене 1944-1947.

Пољу, Плаву, Рожају, Гусињу, Тузима и Пљевљима, током 1945,²¹ представља велики помак у односу на раније доба у којем су биле "поштеђене" од присуства и на најминорнијим јавним окупљањима. Такође, власт је, убрзо по ослобођењу, организовала више аналфабетских течајева на којима је извјестан број Муслиманки стекао основна школска знања.²² Недовољно је знано да су већ 1945, Муслиманке у појединим сјеверним крајевима Црне Горе биле добровољно укључене у локалне грађевинске радове. Оне су у селу Досуђе код Гусиња истрајно помагале својим друговима на подизању електричне централе,²³ а у Рожају су успјеле да санирају оштећења на једном мосту.²⁴ Ваља рећи да је Феа Ђеваповић из Бијелог Поља била прва жена из тог града која се посветила тежим занатским пословима.²⁵ Очито, званичне вриједности о једнакости полова наишле су на одобравање једног дијела Муслиманки и њихових укућана чиме вјеквне стеге анахроне средине најзад почињу да лабаве.

Паралелно с наведеним активности, ПК КПЈ за Црну Гору употребљава и проницљивије методе рада у придобијању Муслимана на пожељне позиције. Он се одликовао у поспјешивању сарадње са исламским свештеницима према којима је муслиманско становништво гајило респектабилан однос, а они су, уједно, чинили најобразованију социјалну категорију међу својим вјерницима. Ово свештенство је, сходно намјерама власти и својим убјеђењима у прогресивност новог друштва, увјеравало муслимане да ће КПЈ уважавати њихова вјерска осјећања, помоћи у ликвидацији неписмености, обезбиједити бесплатно школовање, поправљати старе и подизати нове школе, проширити могућности запослења у свим привредним секторима.²⁶ Вриједно је истаћи да се овдје није радило о рекламним потезима носилаца власти, већ је ријеч о њеним добронамјерним стремљењима која су највећим дијелом и остварена. Иначе, у описаним дјелатностима посебно су се ангажовали сљедећи свештеници - Хусеин Редепагић, имам из Плава, Хасан Шлаковић, имам из Бара, Абдулах Хоџић, имам из Петњице код Берана, Адем Међедовић, имам из Бијелог Поља, Шукурија Бакаловић, имам из Диноше код Подгорице, и други.²⁷

Упућенији читаоц ових редова лако уочава добру релацију између исламских свештеника и протагониста новог друштва која, због њихових крајње антиподних учења на "развитак свијета", само на први по-

²¹ Исто; Побједа, лист Народног фронта Црне Горе и Боке, бр. 9, 14. I 1945, 5, "Прва конференција жена среза барског"; Побједа, бр. 44, 23. IX 1945, 7, "Муслиманке из среза пљеваљског показују велико интересовање за предстојеће изборе".

²² АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицај народног фронта на жене 1944-1947, бр. 111/48.

²³ Побједа, бр. 42, 9. IX 1945, 7.

²⁴ Побједа, бр. 7, 16. II 1946, 8.

²⁵ Наша жена, лист Антифашистичког фронта жена Црне Горе, бр. 1-5, април-мај 1947, 16 - "Муслиманка-механичар".

²⁶ АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, Извјештаји о раду ПК КПЈ за 1945, 1946. и 1947. годину; Бранислав Ковачевић, н. дј., 131-132.

²⁷ АИИП, (несрећена грађа), Извјештај о раду удружења Илмије Народне Републике Црне Горе од оснивања до краја 1952. године.

глед изгледа неприродна. Ради се о врло сложенем питању које излажемо само у општим назнакама, како би нашу основну тематику учинили схватљивијом.

У послјератној, социјалистичкој и федеративној Југославији драстично су промијењени друштвени услови дјеловања свих вјерских заједница, па и исламске. Прокламовано одвајање цркве од државе, и нарочито, проглашење равноправности свих вјера одговарало је југословенским муслиманима, јер је у предратном раздобљу Исламска вјерска заједница *de facto* била у неравноправном положају у односу на Српску православну цркву и Римокатоличку цркву.²⁸ Сем тога, Муслимани у току рата 1941-1945. бивају изложени од насилне асимилације, у монструозној Независној Држави Хрватској, до масовних погрома које су углавном спроводили црногорски четници у Санџаку.²⁹ Због тога је, конституисање новог државног одређења КПЈ за политику националне и вјерске равноправности, било од пресудног значаја да гро Муслимана доживи социјалистичку Југославију с нескривеним патриотским симпатијама.

Овове се свесрдно придружују и многи исламски свештеници који су, мимо поменутих, и имали још један разлог за задовољство новоствореном констелацијом. Према Дарку Танасковићу, одвајање школе од цркве у државној заједници гдје су муслимани, укупно узевши, конфесионална мањина, погодновало је ИВЗ јер је укидало могућност антиисламске индоктринације с православних или католичких позиција, док је у односу на атеистичку пропаганду и марксистичко учење све религије стављало у подједнако дефанзиван положај.³⁰

Из укупности описаних односа, било је реално очекивати, да се муслиманском становништву, независно од полних и социјалних разлика, пружају врло солидне перспективе напретка на свим пољима друштвеног живота. Операционализација једног од тих социјалних феномена у средишту је пажње нашег даљег излагања.

Мотиви и ток акције скидања зара и фереца

Иако је кампања за скидање зара и фереца почела 1947. године, први, истина, посреднији наговјештаји тог подухвата појављују се знатно раније. Већ 25. децембра 1944. у "Гласу Санџака" је објављен напис

²⁸ Дарко Танасковић, н. дј., 306-307.

²⁹ Под командом Павла Ђуришића, припадници Лимско-санџачких четничких одреда извршили су, током јануара и фебруара 1943, покољ Муслимана у бјелополском, пљеваљском, чајничком и фочанском срезу. Тада је убијено око 600 одраслих, дијелом наоружаних Муслимана и око 9.000 жена, дјеце и старца. Види: Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори, четнички и федералистички покрет*, Цетиње 1977, 301-315; Владимир Дедијер, *Геноцид над Муслиманима*, Београд 1989. Треба рећи, да је дио Муслимана у Југославији током рата 1941-1945, подлегао мрачним окупаторским и квислиншким пројекцијама и тиме утонуо у мутне воде колаборационизма. Опширније о томе - Енвер Реџић, *Муслиманско аутономијство и 13 СС дивизија: аутономија БиХ и Хишлеров Трећи Рајх*, Сарајево 1987.

³⁰ Дарко Танасковић, н. дј., 307.

"Препород муслиманке", аутора Мурата еф. Шећерагића, врховног ше-ријатског судије и потпредседника Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Санцака. Овај напис је, поред наглашене афирмације НОП-а, обиловао популарисањем његових тековина које су Муслиманкама омогућавале раскидање с појединим облицима "негативног" наслеђа. О томе говоре сљедећи редови: "Наша дјевојка (Муслиманка - прим. З. Ф.) кида са патријархалним животом, напушта шикли - одаје, баца ферецу и узвишене главе ступа у редове НОВЈ. Пјесму севдалинку замјењује с пјесмом партизанском", а у даљем тексту нуди се и парадигма будућег понашања: "...Карактеристично је истаћи случај са четири муслиманске дјевојке из Гусиња, од истакнутих кабила, које су под ферецом побјегле од својих кућа и дошле на ослобођену територију у Беране, забациле фереце, одрезале плетенице, опраштајући се са традицијом".³¹

Шећерагићеве амбиције нијесу прошле без одјека у Црној Гори прве поратне године. Методи рада чланова НФ и АФЖ-а били су широки и разноврсни, а најчешће су демонстрирани на разним конференцијама, приредбама, сијелима, прелима, па и обиласком муслиманских жена по кућама од стране њихових другарица које су, наравно, раскинуле с традиционалним начинмо облачења. Муслиманке су убјеђиване да је ношење зара и фереце остатак прошлости, реликт феудалног времена, једном ријечју, да оно представља највећу препреку за њихов друштвени просперитет.³²

На другом колосјеку, свештеници Хусеин Реџепагић и Хасан Шлаковић користе сваку zgodну прилику да традиционално покривање муслиманки, предоче својим вјерницима као преживјелу друштвену појаву.³³ Конкретнији ефекти овог дјеловања уочени су приликом гласања на првим послеријатним изборима одржаним у новембру 1945, када је велики број Муслиманки из Пљеваља, Бијелог Поља, Плава и Гусиња изашао на биралишта без зара и фереце.³⁴ У Метеху код Плава ниједна Муслиманка није гласала са ферецом.³⁵ Била је ово, по свој прилици, само манифестација подршке успостављеном стању, а не и дефинитивни раскид с вјековним обичајем. Јер како другачије објаснити један од закључака партијског савјетовања, одржаног 28. марта 1946, у којем се каже: "Женски муслимански свијет је још под ферецом и опире се партијском утицају".³⁶ Очито, радило се о акцији чији је успјех претпостављао погоднији друштвени амбијент, већи обим активности и суптилније форме рада заинтересованих субјеката.

³¹ Глас Санцака, бр. 4-5, 25. XII 1944; Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. III, Титоград 1960, 384-385.

³² АИИП, фонд Главног одбора Народног фронта Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају Народног фронта на жене 1944-1947, бр. 111/48.

³³ АИИП, Извјештај о раду удружења Илмије НР Црне Горе од оснивања до краја 1952. године.

³⁴ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају народног фронта на жене, 1944-1947; Бранислав Ковачевић, н. дј., 378.

³⁵ Побједа, бр. 52, 18. XI 1945, 4. "Муслиманке гласају без фереце".

³⁶ АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, кут. - I, бр. 663/46.

Изнесени разлози бивају супституисани почетком 1947, услед ургентних привредних задатака који су оличавали и официјелну промоцију југословенског социјализма. По сриједи је Петогодишњи план развита народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951, којег је 28. априла 1947. усвојила Народна скупштина ФНРЈ у облику закона, чиме је подвучена његова важност и обавезност.³⁷ Закон о петогодишњем плану је предвиђао веома амбициозан привредни развита Југославије, поготову у области индустрије и енергетике, али није занемаривао активности на ликвидирању неписмености и осјетном повећању образовног и културног нивоа народа.

Са што мање финансијских средстава желио се постићи што већи ефекат па је кључни услов за испуњење планских циљева био максимално ангажовање људских капацитета. Масовне организације под вођством КПЈ настоје да аранжирају висок степен мотивације за рад, нарочито код омладине, и, уопште, да стварају климу за улагање оптимистичког прољећа 1947, интервенисала низом написа о значају "Петогодишњег плана" а "Наша жена", орган АФЖ-а Црне Горе, објављује проглас ЦК КПЈ који се поред радника, сељака и омладине, обраћа и женама Југославије, следећим апелом: "Прионите на посао око остварења Плана, око остварења срећног живота и ведре будућности за мајке и дјецу. Будите неуморни радници и борци за остварење Петогодишњег плана".³⁸ Још конкретнији био је Божо Љумовић, потпредседник владе НР Црне Горе, који у интервјуу редакцији поменутог листа, истиче: "Свакој жени Црне Горе мора бити јасан огроман значај нашег Петогодишњег плана. Нема ниједног сектора привреде, а да у њему не видимо масовно учешће жена".³⁹

Заузети привредни смјер морао се одразити на положај жена - Муслиманки које су у огромном броју и даље биле потиснуте на периферију јавних збивања. Логично, почетни корак ка њиховом цјелисходном учешћу у привредном и културном животу темељио се на скидању зара и фереце. Занимљиво да су први знаци на том путу постигнути од жена исламске вјероисповијести из Косовскометохијске области, која је с правом словила као културно најзаосталији простор југословенске државе. Народна скупштина НР Србије је, резолуцијом из априла 1947, поздравила ову иницијативу и упозорила да је спречавање скидања зара и фереце кажњиво као повреда уставног начела о једнакости и равноправности жена.⁴⁰

Убрзо је Извршни одбор НФ Црне Горе иницирао конференцију које су тангирале ношња зара и фереце. Први такви скупови одржани су 2. јуна 1947. у Плаву и Гусињу, што није било случајно, јер је у овим мјестима КПЈ имала велико упориште у народу и такође, уживала лојал-

³⁷ Службени лист ФНРЈ, бр. 36, 30. IV 1947.

³⁸ Наша жена, бр. 4-5, април-мај 1947, 1-2.

³⁹ Исто, 5-6.

⁴⁰ Радмила Радић, *Вером прошив вере, Држава и верске заједнице, у Србији 1945-1953*, Београд 1995, 214-215.

ност код тамошњих имама. Она је и манифестована на плавском митингу на коме су свештеници Хусеин Реџепагић, Ахмет Шабовић и Бајро Медуњанин позвали Муслиманке да скину фереце и истакли да је то предуслов за учешћа на пословима прописаним Петогодишњим планом. Та хтјења подржале су у својим говорима Елха Слевић, Ајша и Паша Реџепагић те Раба Медуњанин. Уз акламацију присутних, Хетема Шахмановић, Нурка Реџепагић и Надира Качамаковић скинуле су фереце.⁴¹ Слично је било и у Гусињу, гдје је око 2.000 грађана будно пратило излагања имама Шефкета Бекташевића и Реџа Радончића. Они сугеришу присутнима да је скидање фереце услов за културни напредак и да тај чин није у супротности с вјерским постулатима.⁴²

Јаче рефлексije предоченог тренда испољене су већ 22. јуна 1947, када су у поменутиим варошицама извршени избори за мјесна руководства АФЖ-а. Тог дана, у Плаву је скинуло ферецу 437, а у Гусињу 211 жена.⁴³

Ови резултати, изазвали су задовољство у мериторним црногорским круговима и искуство из Плава и Гусиња узимају се као најповољнији образац њиховог будућег дјеловања. Стога је, Извршни одбор НФ Црне Горе 4. јула 1947. препоручио среским одборима НФ у срединама с бројном муслиманском популацијом да акцију масовног скидања фереце аранжирају уз помоћ исламских свештеника и угледних Муслимана на дан устанка црногорског народа, односно 13. јула 1947. године.⁴⁴ Ни овог пута резултати нијесу изостали, мада су били знатно скромнији од очекиваних. Према доцнијем писању "Побједе" којем због ненавођења конкретних података не можемо поклонити пуно повјерење, ферецу је 13. јула 1947. скинуло 1.352 жене у Црној Гори, углавном на подручју бјелопољског, беранског и андријевачког среза.⁴⁵ Посебно је било свечано на сеоским зборовима у близини Бијелог Поља на којима су 453 Муслиманке скинуле ферецу.⁴⁶

На сједници Извршног одбора НФ Црне Горе уприличене 31. јула 1947. извршена је рекапитулација акције скидања зара и фереце у Црној Гори. Констатовано је да се ова акција добро развија у Плаву, Гусињу, Бијелом Пољу, Беранама и Рожају (андријевички срез), а да није узела маха у пљеваљском, титоградском и барском срезу. Како је ова акција фигурирала као једна од приоритетних дјелатности НФ Црне Горе, закључено је да релевантни фактори, у првом реду исламски свештеници и организације НФ и АФЖ-а, треба много подесније да сондирају терен за њено успјешније обављање.⁴⁷

Презентиране тенденције добиле су транспарентну подршку од

⁴¹ Побједа, бр. 32, 4. VI 1947, 4.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, бр. 40, 2. VII 1947, 1-2.

⁴⁴ АИИП, ф. Главног одбора Народног фронта Црне Горе, кут. - I, 674/47.

⁴⁵ Побједа, бр. 43, 20. II 1949, 3.

⁴⁶ Исто, бр. 52, 13. VIII 1947, 5.

⁴⁷ АИИП, ф. Главног одбора Народног фронта Црне Горе, кут. - I, Записник са сједнице Извршног одбора НФ Црне Горе, одржане 31. VII 1947.

најрепрезентативнијих исламских свештеника из Црне Горе. Они су на састанку одржаном 13. августа 1947. на Цетињу, поред прихватања Нацрта устава Исламске вјерске заједнице и одабира Хасана Шлаковића за делегата у избору реис-ул-улеме и Врховног вакуфског сабора, упутили телеграм Извршном одбору НФ Црне Горе у којем наглашавају: "Наша вјера и закон не праве никакве сметње да наше мајке, жене и сестре учествују у стварању наше заједничке будућности. Зато ми позивамо наше муслиманке да раскину са вјековним оковима заром и ферецом, који није прописан Исламом и који је само препрека вјерском и културно-просвјетном напретку исламских маса".⁴⁸ Слични наводи поновљени су у Резолуцији коју је донио Врховни вакуфски сабор у ФНРЈ на свом првом засиједању 26-27. августа 1947. у Сарајеву. У њој се каже: "Нема вјерских запрека скидању зара и фереце и Врховни вакуфски сабор сматра да је то патриотска дужност сваког муслимана да до краја пробуди свијест жене муслиманке да, ослобођена зара и фереце, коначно крене у корак са развојем осталих жена ФНРЈ".⁴⁹ Свакако да у овом погледу, најауторитативније звуче ријечи новоизабраног реис-ул-улеме ИВЗ у ФНРЈ Ибрахима еф. Фејића који се и у предратној Југославији залагао за модернизацију исламских норми и установа. Фејић се, у свом наступном говору поводом примања меншуре 12. септембра 1947. у Гази Хусревбеговој џамији у Сарајеву, обратио многобројном свештенству и вјерницима и овим ријечима: "Стотине година ми смо жени ускраћивали најелементарнија права, права на просвјећивање и слободу. Иако је Мухамед прије 14 вјекова рекао: 'Тражење науке обавезно је за сваког муслимана и муслиманку', ипак још и данас огромна већина наших жена је неписмена. Једна од најдрагоцјенијих тековина ослободилачке борбе наших народа је прокламовање равноправности жене. Али, нажалост, ова равноправност код муслиманке не може да дође до пуног изражаја, јер јој смета зар и фереца. Дужност је муслимана и муслиманки да овај стари а данас штетни обичај чим прије престане, како би жена муслиманка постала фактично прави и пуноправни члан наше заједнице и како би ступила на позорницу друштвеног живота и помогла при изградњи и обнови наше домовине, на што смо сви обавезни."⁵⁰

Овим је стварана повољна духовна клима за безболније спровођење третиране акције. Њен одјек у Црној Гори варирао је од регије до регије, а најјаче се изразио у беранском срезу. Редослед потеза остао је непромијењен. Прво је 250 Муслимана из тог среза у септембру 1947. издало проглас у коме је осудило гласине да је скидањем фереце вјера у опасности, а за одбацивање исте препоручили 25. септембар 1947, дан уочи одржавања Другог конгреса Народног фронта Југославије.⁵¹ Дириговани спонтанитет довео је до масовних митинга у Беранама, Петњици и Рожају на које је велики број Муслиманки изашао без фереце. Оне су пјевале и клицале југословенском и црногорском руководству, предсјед-

⁴⁸ Побједа, бр. 54, 16. VIII 1947, 5.

⁴⁹ Гласник ВИС-а бр. 1-3, јануар-март 1950, 18-19.

⁵⁰ Исто, 23-24.

⁵¹ Побједа, бр. 65, 24. IX 1947, 1.

нику Титу и Блажу Јовановићу, предсједнику црногорске владе, а ватрени патриотски говор проткан еманципаторском димензијом одржала је Кима Зејниловић у Беранама. Свечани амбијент уљепшале су скидањем фереце око 200 жена у Беранама, 300 у Петњици и 1500 у Рожају.⁵² Сличан декор био је присутан и у Бијелом Пољу октобра 1947. приликом избора за локалне органе власти. Масовно скидање фереце нарочито је испољено у сеоским срединама овог подручја (Лозна, Корита, Расово, Змијице, Његјево) што је приказивач тих догађаја педантно забиљежио, прелазећи покаткад границе лијепог укуса.⁵³

Кампању је здушно подржавала ондашња црногорска штампа. Покривање жена третирано је као заостали обичај који симболише: "ропство, мрак, незнање и заосталост" Муслиманки, а парола "фереца и зар под ноге" била је рефрен многих написа. Популарисане су оне Муслиманке које су збацивањем фереце успјешно укључене у привредни живот, попут Нефе Катане, директора биоскопа у Пљевљима, Зелe Лекић и Дете Хаверић, радница из Титограда, Атке Заимовић, раднице из Бијелог Поља, Мине Казаз, раднице из Пљеваља, као и њене суграђанке - Кимета Алковић, Мунида Бошковић, Садија Кухиња, Сада Ченгић, Шевала Шутурић, Раза Кумурлија, Таида Чака и Наза Шаботић, које се драговољно прикључују радовима на изградњи пруге Титоград-Никшић.⁵⁴ Њима се, нешто касније, придружују и 80 Муслиманки из андријевичког среза (Плава и Гусиња).⁵⁵ Уопште, у привреди Црне Горе 1947. и 1948. нашло је запослење близу 2.000 жена које су скинуле ферецу,⁵⁶ мада треба узети у обзир да су оне највећим дијелом радиле у пољопривредном сектору.

Осим реченог, преко аналфабетских течајева описмењено је око 600, а читалачким групама и другим формама културно-просвјетног рада 1947. и 1948. обухваћено је преко 3.000 муслиманских жена.⁵⁷ Ово није су биле и једине појавне манифестације настале усљед одбацивања фереце. Мање је познато да су поједине муслиманске дјевојке из Гусиња биле чланице тамошњег гимнастичког друштва "Аљо Хот". На једној илустрацији приказане су како у лаганој спортској опреми с еланом обављају свој тренинг.⁵⁸

Ипак, кампања за раскид с вјековним обичајем протицала је у одређеним црногорским срезевима с априорним неповјерењем, неразумијевањем и отпором. Најтеже је било у пљеваљском, барском (Улцињ) и титоградском срезу (Тузи).

Мада је у јавности, како смо истакли, стварана слика о добрим резултатима кампање у Пљевљима, испод површинског сјаја криле су се

⁵² Исто, бр. 69, 4. X 1947, 2.

⁵³ Извјештач "Побједи" наводи име и презиме једине Муслиманке из села Расова која је изашла на биралиште с ферецом. Побједа, бр. 76, 21. X 1947, 2.

⁵⁴ Види: Наша жена бр. 8-9, октобар-новембар 1947, 12-13; бр. 11, 1949, 11, бр. 3, 1950, 5. - Побједа, бр. 49, 2. VIII 1947, 1; бр. 120, 21. V 1948, 3.

⁵⁵ Наша жена, бр. 6-7, 1948, 9.

⁵⁶ Исто, бр. 11, XI 1949, 9.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Фискултурник, орган Фискултурног савеза Црне Горе, бр. 8, 29. VI 1950, 4.

озбиљне несугласице. Тачније, ријеч је о неправилном поимању националне политике КПЈ од стране Среског народног одбора Пљевља који је у првим послеријатним годинама фаворизовао црногорске кадрове на уштрб муслиманских.⁵⁹ Незадовољство многих Муслимана чланова КПЈ у Пљевљима манифестује се и преко индиферентног односа према акцији на скидању фереце, па овај проблем остаје и даље актуелан и у њиховом најближем породичном окружењу.⁶⁰ Стање се, сем малих ефеката 1947. године, дијелом поправило крајем 1949. године.⁶¹

Највеће спутавање акције било је присутно код муслимана албанског етничког поријекла у Улцињу, Бару, аграрном залеђу Титограда и дијелом у Гусињу. Подозриви према новим тенденцијама, нарочито оним иновјерног грађанског карактера, и навикнути на инфериоран положај свог љепшег пола, они су позицију жене видјели искључито у улози супруге, мајке и домаћице. Дубоке предрасуде, учиниле су да напори Хасана Маврића и Абдулаха Бузуковића, исламских свештеника у Улцињу, буду веома скромног домета,⁶² а њихова активност наилазила је на отворено противљење конзервативне средине.⁶³ Ни почетак кампање у Тузима није био охрабрујући. Захваљујући дјеловању Рабије Фератовић, предсједнице АФЖ-а из тог мјеста, као и Селеми Маљевић, учитељице, Цана Дрешевића и Суља Лекића, активиста Народног фронта, скидање фереце од 1948. достиже веће размјере.⁶⁴

Примјетно, да је од мјесних друштвених прилика највише зависио успјех назначене акције, при чему је етничка хетерогеност муслиманске популације имала изузетно велику важност. Ваља указати и на још неке специфичности. Млађе жене су лакше прихватале скидање за-

⁵⁹ У извјештају ПК КПЈ за Црну Гору од 12. јула 1945. политичка ситуација у Пљевљима је описана на следећи начин: "Тако, на примјер, у органима власти, у последње вријеме, били су углавном православни, а тек изузетно муслимани. Оштрије су мјере предузимане против муслимана него против православних за исте кривице". АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору - ЦК КПЈ 12. јула 1945. - Лоша политичка клима је протоком времена, само дјелимично ублажена, о чему говори извод из извјештаја Градског одбора НФ Пљевља: "Питању односа православних и муслимана поклоњена је нарочита пажња, пошто на једној и на другој страни постоје остаци шовинизма. Они су се нарочито осјетили на изборима (1949. - прим. З. Ф.) приликом крижања на појединим мјестима православних, а на другим муслимана". АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Градски одбор Народног фронта Пљеваља - Главном одбору Народног фронта Црне Горе 10. XII 1949. - Овај сегмент односа унутар СНО Пљеваља, третиран је у студији Бранислава Ковачевића, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952*, 112.

⁶⁰ АИИП, ф. ЦК КП Црне Горе, Реферат секретара Градског комитета Пљеваља на градској партијској конференцији 17. IX 1949, бр. 2516/49.

⁶¹ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Градски одбор НФ Пљеваља - Главном одбору НФ Црне Горе 10. XII 1949.

⁶² АИИП, Удружење Илмије НР Црне Горе - Вјерској комисији при Предсједништву Владе НР Црне Горе 13. маја 1952.

⁶³ АИИП, ф. ЦК Народне омладине Црне Горе, к. - III, Запажања из обиласка шиптарских (албанских - прим. З. Ф.) мањина у титоградском, барском и андријевачком срезу (Плав и Гусиње) за 1950. годину, бр. 219/50. - Побједа, бр. 59, 3. IX 1947. - Они који ометају Муслиманке да скину ферецу.

⁶⁴ Наша жена, бр. 5, 1950, 7.

ра и фереце, док је код старијих, због јаче укоријењених схватања, то ишло далеко теже. По правилу, ферецу су прије одбацивале жене са села, него оне из града,⁶⁵ што је било узроковано њиховом оријентисаношћу према пољопривредним дјелатностима. Изузетак представља случај у титоградском срезу, гдје су Муслиманке из градског језгра биле много еманципованије од оних које су живјеле у околним подручјима ондашње црногорске пријестонице.

Изучавани социјални феномен у вријеме интензивне кампање 1947-1950. није могуће квантификовати јер у прегледаној документацији наилазимо на крајње уопштене извјештаје из појединих година (1947. и 1948). Према тим подацима, зар и ферецу је 1947. године скинуло 6.400,⁶⁶ а 1948. године 6.167 жена,⁶⁷ па је традиционално покривање одбацило 12.567 жена. То је, према каснијој анализи "Побједе", обухватило 85% односне женске популације,⁶⁸ али како нам недостају подаци о поријеклу извора и коначним резултатима акције у већини срезова, предочене чињенице изазивају одређену скептичност.

Једном ријечју, кампања 1947-1950. је омогућила Муслиманкама да направе већи искорак из учмалости свакодневног живљења и тиме узму извјесно учешће у друштвеним и привредним збивањима Црне Горе.

Закон о забрани ношења зара и фереце

Као и многи раскиди с традицијом, и акција на скидању зара и фереце у ФНРЈ пролазила је с видним узбуђењима, стресовима и недовољном подршком матичне средине. Жене које су одбациле ферецу говориле су да им је најтеже било првих дана, јер су им на улици добацивали и вријеђали их. Ова пракса била је присутна у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији. Стога су често ферецу замјењивале шаловима и шареним марамима, а било је случајева да су велови, иако и даље присутни, забачени у страну. Један службеник амбасаде Велике Британије писао је да је на путовању кроз Босну виђао жене крај пута, како пуше са забаченим веловима.⁶⁹ Такође, након скидања фереце, многе жене не показују интересовање за укључивањем у привредни живот. Тако је проценат запослених жена у ФНРЈ крајем 1949. био најмањи у крајевима с бројним муслиманским становништвом,⁷⁰ мада не треба пренебрегнути чињеницу да ни власт у овом домену није имала јасно уобличену стратегију.

У трагању за најцјелисходнијим модусом, босанско-херцеговач-

⁶⁵ Побједа, бр. 52, 13. VIII 1947, 5; бр. 72, 11. X 1947, 5.

⁶⁶ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе, Извјештај о политичком расположењу и утицају народног фронта на жене 1944-1947, бр. 111/48.

⁶⁷ Исто, Извршни одбор НФ Црне Горе - Главном одбору Народног фронта Југославије 26. I 1949, Извјештај о раду за 1948. годину, бр. 166/49.

⁶⁸ Побједа, бр. 43, 20. II 1949.

⁶⁹ Радмила Радић, н. дј., 217.

⁷⁰ Гласник ВИС-а, 286.

ко руководство се 1950. године одлучује за административно рјешавање проблема зара и фереце. Овоме је штампа придала огроман публицитет, а, илустрације ради, у "Гласнику", органу ВИС-а, у цјелости је пренесено засиједање Народне скупштине НР Босне и Херцеговине одржано 27. септембра 1950. на којем је разматран предлог "Закона о забрани ношења зара и фереце". Предлог закона је образложио Џемал Биједић, предсједник Законодавног одбора скупштине БиХ и народни посланик. Он је, између осталог, истакао да "се у хиљадама писама и резолуција са десетинама хиљада потписа" тражи доношење Закона о забрани ношења зара и фереце, а због извјесних непријатељских елемената у закону су предвиђене и санкције. Потом су говорили и остали еминентни политичари из БиХ, Авдо Хумо, потпредсједник Владе НР БиХ, Сулејман Филиповић, потпредсједник Президијума Народне скупштине НР БиХ, Зам Шарац, министар у Влади ФНРЈ, Хасан Бркић, министар у Влади НР БиХ, и још 13 народних посланика. Заједнички именител њихових излагања могао би се сажети у следећем - Муслиманке више неће бити "кућни украс" у својим породицама, а законски параграфи им омогућавају пуно учешће у друштвеном животу и брже уздизање њихове просвијећености и способности за борбу у изградњи социјализма. Закон о забрани ношења зара и фереце једногласно је усвојен уз бурну акламацију присутних посланика Народне скупштине БиХ.⁷¹

Закон је бројао седам чланова, а следеће одредбе дотицале су питања кривичне одговорности: "Казниће се до 3 мјесеца лишења слободе или новчаном казном до 20.000 динара: а) ко носи зар или ферецу односно покрива лице; б) ко од својих укућана захтијева да носи зар или ферецу односно покрива лице (чл. 3); "Казниће се лишењем слободе са принудним радом до 2 године или новчаном казном од 50.000 динара: а) ко силом, пријетњом, уцјеном или другим сличним средствима настоји да се носи зар и фереца, односно покрива лице жене; б) ко злоупотребљавајући вјерска осећања, користећи предрасуде и заосталост или на било који други начин врши пропаганду да се носи зар и фереца односно покрива лице жене (чл. 4)"⁷² Примјетно, да су знатно веће консеквенце сносила лица која би евентуално подстрекавала ношење зара и фереце него непосредни извршиоци овог дјела, што је вјероватно било мотивисано стварањем повољнијег и толерантнијег друштвеног амбијента.

Активности из БиХ убрзо су наишле на позитиван ехо у најмањој југословенској федералној јединици. По свему судећи, црногорско руководство је прихватило босански рецепт као готову ствар, иако су ранији облици рада, осим у барском и пљеваљском срезу, дали врло добре резултате.⁷³

⁷¹ Исто, 278-305.

⁷² Исто, 278-279.

⁷³ У једној анализи рада НФ Црне Горе сачињеној 1952. за 1949. годину, апострофирано је: "Друга значајна просвјетна акција била је скидање зара и фереце. Захваљујући доста развијеној активности организација, овај посао је увелико обављен прије доношења Закона о скидању (забрани ношења - прим. З. Ф.) зара и фереце". - АИИП, ф. Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, Кратак осврт на рад НФ Црне Горе од II до III конгреса фронта.

Ход ка новом приступу проблему једним је дијелом ишао преко већ познате стазе. Почетком августа 1950, Муслимани из Пљеваља упутили су Резолуцију Народној скупштини НР Црне Горе у којој су захтијевали доношење "Закона о забрани ношења зара и фереце", а ускоро су такви захтјеви пристигли из Бара и Улциња.⁷⁴

Сходно ондашњим политичким правилима, Приједлог Закона о забрани ношења зара и фереце најприје је разматран на Петој редовној сједници Владе НР Црне Горе, одржаној 2. новембра 1950. на Цетињу. Процедура је била једноставна и кратка. Блажо Јовановић, предсједник Владе НР Црне Горе, прочитао је Предлог Закона који је након мање дискусије једногласно усвојен.⁷⁵ Наравно, била је потребна и скупштинска верификација, па је 7. новембра 1950. уприличена сједница Народне скупштине НР Црне Горе. Предлог Закона протумачио је Никола Шекуларец, члан Законодавног одбора црногорског парламента. Затим су говорили Јунуз Пелинковић, народни посланик из Улциња, Мустафа Речепагић, народни посланик из Плава, и Ахмо Селмановић, народни посланик из Пљеваља. Избор говорника није био случајан и имао је политичку и пропагандну тежину. Наиме, радило се о посланицима исламске вјероисповијести, а Пелинковић и Селмановић потицали су из средина у којима је ношење зара и фереце и даље било актуелно. Њихови наступи били су проткани изливима патриотизма и завјетом да ће предузети све мјере како би отргли своје суграђанке из "зачараног круга вјерског фанатизма" у чему им предложени Закон пружа велику помоћ. На истој сједници, Предлог Закона о забрани ношења зара и фереце једногласно је усвојен, а ваља рећи да су његови кључни параграфи преузети из третираног босанскохерцеговачког законског акта.⁷⁶

Послије усвајања наведеног Закона, у Пљевљима су 29. новембра 1950. одржане многобројне конференције на којима су Муслиманке обећале да ће 3. децембра 1950. (дан избора за локалне органе власти) скинути зар и ферецу. И заиста, тога дана је 115 жена изашло на биралишта откривеног лица.⁷⁷ Али експлицитно пледирање метода обавезности ускоро се исказало контрапродуктивним. Код пљеваљских Муслимана створен је осјећај несигурности, па један дио Муслиманки у интервалу децембар 1950. - март 1951. "уопште није излазио из својих авлија".⁷⁸ Слично је било и у Улцињу у којем је проглашење Закона затекло 800 жена под ферецом. Ситуација је, међутим, кренула на горе, а 30 жена које су раније скинуле ферецу потпуно се повлаче у кућне одаје. Тамошње мјесно руководство није било забринато оваквим развојем догађаја, јер

⁷⁴ Побједа, бр. 186, 6. VIII 1950; бр. 200, 28. VIII 1950.

⁷⁵ Јован Р. Бојовић, *Записници сједница Владе народне Републике Црне Горе 1945-1951*, Подгорица 1994, 259.

⁷⁶ *Сћенографске биљешке Народне Скупштине Народне Републике Црне Горе*, Цетиње 1952, 82-90; Закон о забрани ношења зара и фереце објелодањен је 3. XII 1950. у Службеном листу Народне Републике Црне Горе, бр. 31, 1950.

⁷⁷ АИИП, ф. Главног одбора Народног фронта Црне Горе, Градски одбор НФ Пљевља - Главном одбору НФ Црне Горе, 28. XII 1950.

⁷⁸ Исто, Рад Народног фронта среза пљеваљског од 13. XI 1950. до 28. III 1951.

је сматрало да муслиманке морају излазити на јавна мјеста у складу са законским прописима.⁷⁹ Показало се да нијесу увијек били у праву. Тако је Надзира Сурла, сиромашна удовица из Улциња, покрила лице приликом изласка на улицу, 15. јануара 1951. године. Мјесни народни одбор у Улцињу је одмах реаговао и просљеђује овај случај Комисији за прекршаје при СНО Бар, која 2. фебруара 1951. кажњава оптужену са 3.000 динара.⁸⁰ Ово је изазвало још већи страх, па се ниједна муслиманка из Владимира код Улциња није одазвала позиву на јавно фотографисање.⁸¹

Како у доступној документацији не наилазимо на прецизан расплет даљих догађаја, морамо се ослонити на збирне извјештаје преко којих је могуће предочити дјелимичну реконструкцију проблема.

Питање зара и фереце дотицано је на сједници Вјерске комисије при Предсједништву Владе НР Црне Горе одржане 29. децембра 1951. у Титограду. Констатовано је да су исламски свештеници предано и успјешно радили на убјеђивању својих сљедбеника у застарелост и непрактичност традиционалног покривања Муслиманки, а овај обичај и даље је опстајао у Бару и Улцињу.⁸² Уочљиво да Пљевља више нијесу акцентирани као негативан примјер, што је првенствено плод напора Дервиша Хаџалића, Мехмеда Цоковића и њихових колега из Вакуфског повјерства у Пљевљима.⁸³

Наведеном трасом напokon су пошли и свештеници у Улцињу. Раније помињаним Маврићу и Бузуковићу придружило се у периоду 1951-1953. још 13 имама. У Владимиру су, Саид Бојковић, имам из Штоја и Сулејман Аџемовић, имам из Растиша, били најзаслужнији што је акција за скидање зара и фереце, добрим дијелом, испунила очекивања.⁸⁴

Кампања за скидање зара и фереце више није окупирала пажњу мериторних партијских организација у Црној Гори нити је фигурирала као поље рада исламског свештенства. Стога можемо рећи да је она, скоро у цјелости, успјешно окончана 1953. године. Ријетки остаци овог обичаја, махом његовани код старијих жена у руралним крајевима, поступно су ишчезавали у сучељавању са све ведријим димензијама живота у социјалистичкој Југославији.

⁷⁹ Исто, Извјештај екипе која је обишла основне фронтоске организације среза барског 6-10. I 1951.

⁸⁰ Општински архив Бар, ф. Јавног тужилаштва Бар, кут. - 9, бр. 37/51.

⁸¹ АИИП, ф. Главног одбора НФ Црне Горе 12. III 1951.

⁸² Исто, Записник са сједнице Вјерске комисије при Предсједништву Владе НР Црне Горе 29. XII 1951.

⁸³ Исто (несређена грађа), Извјештај о раду Удружења Илмије Црне горе 1951-1953. године.

⁸⁴ Исто.

Zvezdan FOLIĆ

*TAKING OFF HOODED OUTER DRESSES AND VEILS (HIJAB)
BY MUSLIM WOMEN IN MONTENEGRO, 1947-1953*

The Summary

Relative benevolence towards the position of women in Montenegrin Muslim communities began to vanish in the late 19th century during the time of the Abyssinian Caliphate, which was characterized by numerous examples of concubinage and indulgent lifestyles. Blamed for the lack of morals and under pressure of local customs and a flexible interpretation of the Koran, women were obliged to cover themselves in public places from head to toe, most often by wearing a hooded outer dress and veil (hijab).

In the twentieth century, traditional Islamic constraints concerning women began to relax. But the emancipation movement that began in Egypt and spread to Turkey and Albania barely touched the Muslim population of Yugoslavia. In Bosnia-Hercegovina, Montenegro, Macedonia, and Kosovo, Muslim women were generally excluded from public affairs. Bringing up children, taking care of family members, and tending to housework were the only permitted activities.

With the establishment Communist Yugoslavia at the end of World War II, conditions changed. Promoting gender equality, the Communist Party initiated a campaign in 1947 aimed at changing the prevailing Muslim dress code for women. In this campaign, a key role was played by Islamic priests and activists of the Antifascist movement of women. The campaign met with considerable early success in and around Berane, Bijelo Polje and Andrijevica; it encountered more opposition in Bar, Ulcinj, and Tuzi, which had majority Albanian populations. By 1953, however, the campaign had largely achieved its goals.